

आजचे कंठ संगीत : वास्तव आणि अपेक्षा

अशोक दामोदर रानडे

वक्ता – डॉ. अशोक दा. रानडे, संवादक - आनंद गाडगीळ

(मूळ प्रसिद्धी - साप्ताहिक विवेक, संपा. दिलीप करंबेळकर, मुंबई, ऑक्टोबर, १९९७)

(दि. १ ऑक्टोबर हा दिवस 'जागतिक संगीत दिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो. त्यानिमित्ताने भारतीय संगीताचे गाढे अभ्यासक डॉ. अशोक दामोदर रानडे यांची मुलाखत येथे देत आहोत.)

भारतीय संगीताचा विचार करायचा म्हटला, म्हणजे कंठसंगीत (व्होकल) आणि वाद्यसंगीत (इंस्ट्रुमेंटल) असे दोन प्रमुख प्रकार आहेत. पैकी कंठसंगीतावर काही विचार मांडण्याआधी डॉ. रानडे यांनी प्रथम त्याची व्याप्ती केवढी आहे ते स्पष्ट केले. "पहिली गोष्ट अशी की कंठसंगीताचा भारतीय संदर्भात विचार करताना फक्त रागसंगीताविषयी बोलणं हे अतिशय चुकीचं होईल. भारतामध्ये जवळजवळ दोन हजार वर्षे संगीताच्या पाच कोटी शेजारीशेजारी वाहत आल्या आहेत. आदिमसंगीत, लोकसंगीत, धर्मसंगीत, कलासंगीत आणि जनसंगीत अशा या पाच कोटी आहेत. यातल्या प्रत्येक कोटीमध्ये जे संगीत आहे, त्याने आमच्या जीवनामध्ये भर घातलेली आहे. सांस्कृतिकदृष्ट्या या पाचही कोटी खूप महत्त्वाच्या आहेत. या पाच कोटींच्यामुळे आमचा समाज आणि आमची मानसिकता घडलेली आहे. त्यामुळे आपल्याला कंठसंगीताचा विचार करायचा असेल तर या पाच कोटींमधलं कंठसंगीत असा विचार व्हायला हवा.

➤ दैनिक लोकसत्ताच्या शनिवार पुरवणीतील 'संगीत-संगती' या सदरात आपण शास्त्रीय नव्हे, शास्त्रोक्त संगीत असं म्हटलं होतं, त्यामधील फरकाबद्दल थोडं सांगा!

या पाचही संगीत कोटी दीर्घ परंपरेच्या असल्यामुळे त्या प्रत्येक कोटीच्या संगीतामध्ये निश्चित नियम आहेत. अगदी आपण जरी वन्य जमातीचं संगीत म्हटलं तरी ते संगीत कसंही घडलेलं नसतं! त्याच्याहीमागे काही नियम, काही प्रतीके असतात. कुठल्या प्रसंगी, कुणी गावं, कसं गावं, किती गावं, कशासाठी गावं, किंवा गाऊ नये यासंबंधीचे नियम निश्चित झालेले असतात. त्यामुळे त्यांना शास्त्र नाही, असं ठरवायचा अधिकार आपल्याला कुणी दिला? तेव्हा ज्याच्या-ज्याच्यामध्ये नियम आहेत, त्यांना शास्त्रीय म्हटलं पाहिजे. फक्त काही संगीतकोटींमधले नियम हे तुम्हाला सांगितले जात नाहीत. ते शब्दबद्ध केलेले नसतात. म्हणून ज्या कोटींमधले नियम शब्दबद्ध केलेले आहेत, जे सांगितलेले आहेत, त्याला शास्त्रोक्त म्हणावं आणि बाकी या सर्व परंपरा या शास्त्रीय आहेत.

➤ रागसंगीतातले किती राग एखाद्या होतकरू गायकाला चांगले माहिती असावेत? किती राग त्याला उत्तमरित्या गाता आले पाहिजेत?

आता पाच संगीतकोटींच्या पार्श्वभूमीवर जरी आपण फक्त कलासंगीताबद्दल, रागसंगीताबद्दल बोलायचं म्हटलं, तरीसुद्धा असं दिसतं की, या प्रकाराला जी काही दीर्घ परंपरा लाभलेली आहे, त्यामुळे गणितसिद्ध राग म्हणजे केवळ बारा स्वरांच्या अनुषंगाने तयार होणारे राग किती, याचा बाराव्या शतकात प्रचार झाला. त्यांच्या मते ही संख्या पस्तीस हजाराच्यावर जाते. याचा अर्थ लक्षात घेण्यासारखा आहे की, केवळ गणितसिद्ध, ज्याला आपण वेगवेगळ्या तऱ्हेने स्वर वर्ज्य समजून किंवा अंतर्भूत करून असे जरी म्हटले तरी एवढी संख्या होते. मग मिश्र रागांचा विचार करायला लागलात की पुन्हा संख्या वाढते. केवळ हिंदुस्थानी संगीताचा विचार करायचा म्हटला तर दोन राग एकत्र आणले की, त्याला 'जोड राग' म्हणतात. त्रिवेणी म्हणजे तीन, पट म्हणजे पाच (पटमंजिरी), खट म्हणजे सहा. एवढे झाल्यावर पुन्हा अमक्या अंगाने तमका राग गाणं हा प्रकार पुन्हा वेगळा आहे. असं म्हटलं जातं, की आम्ही 'गौरी' गातोय. तो भैरव

थाटातला आहे. दुसरा म्हणतो 'गौरी' पूर्वी थाटातली आहे. दिसायला नाव एकच दिसतं पण तो राग मुळातच वेगळा होतो. शिवाय आपण हे जे बोलतो आहोत ते केवळ गणितसिद्ध नाही, तर लोकांच्या प्रयोगामध्ये जन्माला आलेले भेद आहेत, त्यामुळे हे फारच महत्त्वाचे आहेत. मग पं. भातखंड्यांनी संगीताचे जेव्हा व्याकरण पुन्हा लिहायचा घाट घातला तेव्हासुद्धा त्यांना १० थाट करावेसे वाटले. या दहा थाटांमध्ये कमीतकमी दोनशेच्यावर राग येतात. त्यांनी लिहून ठेवलेल्याच बंदिशी अठराशेच्यावर आहेत. त्यांनी लिहिल्यानंतर बाकीच्या अनेक गवयांनी आपापल्या घराण्याच्या बंदिशी छापलेल्या आहेत, त्या जर बघायला सुरुवात केली तर बंदिशींची संख्या किती मोठी होईल याची कल्पना करा. 'रागकल्पद्रुम' सारख्या पुस्तकात - बंगालमध्ये हे पुस्तक १८३२ मध्ये निघालं - एक लाखाच्यावर बंदिशींचे शब्द दिलेले आहेत! आता माणसाला किती यावं याला मर्यादा आहेत हे जर मान्य केलं, तरीसुद्धा एवढी दीर्घ परंपरा असेल तर तुम्हाला ह्यातलं किती यायला हवं याचीही भूक मोठी हवी! म्हणून कंठसंगीताच्या परंपरेत रागांचाच विचार करायचा म्हटला आणि किती यायला हवं असा विचार केला तर किमान २०० राग यायला हवेत तुम्हाला! मला कळू शकतं की, २०० राग आपल्या गळ्यावर चढणं ही फार मोठी महत्त्वाकांक्षा झाली. ज्या लोकांना देवाची देणगी आहे आणि ज्यांचा तेवढा व्यासंग असेल त्यांना हे साधेल. हे आपण एक आदर्श म्हणून समोर ठेवायचं. पण २०० राग म्हटले की, त्यात पुन्हा असं म्हटलं जातं की प्रत्येक रागामध्ये सरासरी १५ बंदिशी तुम्हाला यायला पाहिजेत. कारण असं आहे, बहुसंख्य रागांमध्ये ख्याल असेल, ध्रुपद असेल, तराना, चतुरंग, अष्टपदी, ठुमन्या, होन्या, धमार, टपख्याल, टप्पे, त्रिवट, सरगमगीतं असतील म्हणजे हे जे सगळे प्रकार आहेत, ते प्रत्येक प्रकार रागाचं वेगवेगळं अंग समोर ठेवतात म्हणून ते प्रकार महत्त्वाचे आहेत. म्हणून तुम्हाला राग जर यायला हवा असेल, तर तुम्हाला या प्रकारांमध्ये बंदिशी यायला पाहिजेत. मग जुना दंडक लावायचा तर पुन्हा या सर्व बंदिशी तुम्हाला मुखोद्गत पाहिजेत. त्या तुमच्या गळ्यावर चढलेल्या पाहिजेत. मग तुम्ही म्हणू शकता की, मला २०० राग माहीत आहेत, पण मला हे पन्नासच आवडतात आणि आता या पन्नासांवरच मी मेहनत करणार!

➤ या सगळ्या पार्श्वभूमीवर पाहता आजचं वास्तव काय आहे?

आता पूर्वी कधी नव्हत्या एवढ्या अभ्यासाच्या दिशा मोकळ्या आहेत आणि सामुग्री भरपूर आहे. सांगणारी मंडळीसुद्धा अजून ह्यात आहेत. परंतु आताच्या वास्तवामध्ये तरुण मंडळींना काही विशिष्ट परिस्थितीमुळे लवकर नाव कमवावं असा एक दबाव जाणवतो आहे. म्हणजे थोडंसं त्यांनाही वाटत असतं की, आपलं नाव लवकर व्हावं. आणि थोडंसं असंही आहे की, ठराविक वयामध्ये नाव झालं नाही तर पुढे नाव होऊन काही फायदा नाही, अशी परिस्थिती निर्माण होते.

हे स्पर्धात्मक युगाचं वैशिष्ट्य आहे की, तुम्हाला २४-२५ व्या वर्षी नाव मिळालं तर १५-२० वर्ष तुम्ही चांगले गाल; ५० व्या वर्षी तुमचं नाव झालं, तर तुम्ही गाणार केव्हा? असा एक दबाव आलेला आहे. शिवाय वयाच्या दहाव्या वर्षी जर एखाद्याने निर्णय घेतला की, आपल्याला गाणं करायचंय, तर त्याच्या जोडीला त्याने इतर शिक्षणही घेतलंच पाहिजे. आधुनिक युगामध्ये तुम्ही आहात. तुम्हाला गायनाच्या सर्व बाजू समजावून घ्यायच्या म्हणूनही इतर शिक्षण भरपूर पाहिजे. दहाव्या वर्षापासून सुरुवात केलीत तर इतर शिक्षणाबरोबरच १२ ते १५ वर्ष त्याने गाण्यासाठी घालावायला पाहिजेत. हे झाल्यावर तो साधनसामुग्री भरपूर असलेला माणूस झाला असे म्हणता येईल. मग तो पुढे स्वतःचे प्रयोग करून (नशिबाचा भाग त्यात आहेच) चांगलं यश मिळवू शकतो.

➤ चरितार्थाच्या दृष्टीने या गायकाला कुठल्या संधी उपलब्ध आहेत?

आता तुम्ही गायनशिक्षण करू शकता, तुम्ही गायनावर लिहू शकता, तुम्ही संगीतरचना करू शकता, व्यावसायिक पातळीवर नाटक करू शकता, दृक्-चित्रफिती करण्याच्या कार्यक्रमात भाग घेऊ शकता. हे आता यापुढे वाढतच राहणार आहे. जेवढी तुमच्याकडे

माध्यमं वाढतात, आणखी साधनं वाढतात, तेवढी तुमची संधीही वाढत असते. मुंबईसारख्या शहरात कशाचीही कमतरता नाही. पाहिजे तो तुमचा निश्चय.

➤ **गुरुगृही जाऊन शिकण्याला आजच्या काळातही तेवढंच महत्त्व आहे का?**

खरं म्हणजे गुरुगृही जाऊन राहणं हा त्यातला खरा महत्त्वाचा भाग कधीच नव्हता. खरा महत्त्वाचा भाग हा होता की, गुरु आपलं संगीत जीवनाच्या व्यापक संदर्भात कसं ठेवतो ते पहाणं. केवळ संगीत शिकवण्यातून संगीत कधीच समजत नाही. संगीताच्या अनुषंगाने येणारा जीवनव्यवहार असतो, तो संगीताविषयी बरेच काही सांगत असतो. आणि संगीतातून जीवन कळत असतं. हे दोन्ही होणं हे गुरुगृहाचं खरं काम होतं. ती खरी गुरु-शिष्य परंपरा होती. गुरुची धोतरं धुणं म्हणजे गुरुसेवा असा जेथे अर्थ होऊ लागला तेथे घोटाळा झाला. 'गुरु काय सांगतो, ते नीट ऐकायचं, त्याला प्रश्न विचारायचे नाहीत' याचा एक अर्थ असा होता की, प्रश्न विचारण्यापेक्षा काय म्हटलंय त्याच्यावर मनन केलं म्हणजे तो प्रश्न स्वतःच सोडवता येतो का, हे बघायचं! गुरु हा केवळ माहिती देत नसतो. ज्ञान देत असतो. ज्ञानासाठी गुरु लागतो. म्हणून असं वाटतं की गुरु-शिष्य परंपरेला आजही जागा आहे. आता फक्त त्यात मजा अशी आहे की, गुरुनं स्वतःचं शिक्षण आता वेगळं केलं पाहिजे. म्हणजे 'मला अनेक घराण्यांच्या अनेक बंदिशी येतात.' एवढ्यावर गुरुला आता आराम करणं शक्य नाही. त्याला त्यांचा अन्वयार्थ लावता आला पाहिजे. इतर व्यवहाराशी त्याचा संबंध काय, हे सांगता आले पाहिजे, तेव्हा गुरुवरची जबाबदारी आता वाढलेली आहे. गुरु जर या सगळ्याला कचरत असेल तर त्याने स्वतःला गुरु म्हणवून घेऊ नये. म्हणून पूर्वकाळी असा भेद करित असत की अमुक माणूस शिक्षक आहे आणि तमुक माणूस गुरु आहे!!

➤ **अन्य गायकांच्या मैफलीला जाण्यावर काही बंधनं पूर्वी घराण्यांची शिस्त म्हणून घातली जात असत. तर याबाबत काही सांगाल?**

याच्यामध्ये एक चांगला दंडक असा होता की, आपल्या गायकीच्या आसपास येणाऱ्या सर्व गायकी तुम्ही ऐकाव्या. आपल्या गायकीच्या पूर्ण विरोधी असतील त्याही ऐकाव्यात. परंतु या दोन्हीमध्ये बसणार नाहीत त्या ऐकू नयेत, कारण त्यामुळे जास्त गोंधळ होईल. स्वतःची विवेकशक्ती एकदा जागृत झाली की, गुरुची जबाबदारी संपते. म्हणून तर परंपरेत अशी उदाहरणं दिसतात की, एका माणसाने ४-५ गुरु केलेले आहेत. हे कशाला? तर ही जाणीव गुरु-शिष्य दोघांनाही होती की, एका गुरुकडे सगळं मिळेल असं नाही. आपल्याला हवं असलेलं मिळविण्याची जबाबदारी तुमची आहे. फक्त तुम्ही त्यामध्ये औचित्यभंग करत नाही ना हे ठरवा. हा प्रामाणिकपणाचा भाग आपल्याकडे व्यक्तीवर सोडलेला होता, ही गुरु-शिष्य परंपरेची मोठी खासियत आहे. आपण समजतो तेवढी ही परंपरा कर्मठ, नियमांनी करकचून बांधलेली नव्हती!